

L'horta de Gandia des del Tractat de Fontavella.

De l'esplendor a la crisi

Rafael Delgado Artés

Introducció

Prompte es complirà el 60é aniversari de la publicació del llibre *La Huerta de Gandía*, escrit per Vicente Fontavella González i editat per l'Instituto Juan Sebastián Elcano, organisme dependent del CSIC.¹ El treball, imprescindible per a entendre l'evolució recent del nostre entorn, en fa un acurat retrat en un moment clau de la història en què estaven a punt de canviar moltes coses en un sentit i amb una velocitat desconeguda fins aleshores. Hui, la sola comparació entre allò que reflecteix el llibre i el que aquest espai és pot arribar a provocar vertigen, però ajuda a entendre el context històric de la realitat més propera i alhora alça acta sobre com era una activitat mil·lenària —l'agrària— que hui travessa una important crisi.

L'autor, d'acord amb les tendències existents en aquell moment en l'escola espanyola de geografia, va dur a terme un estudi aplicat a una comarca amb

---

1. Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

característiques destacades.² Per això, més enllà de les diverses accepcions del terme *horta*, cal aclarir que, quan Fontavella utilitza la denominació Horta de Gandia, es refereix a la unitat comarcal —assumida pels habitants i estudiosos abans d'oficialitzar-se la proposta de Cabrer i Ribera (1979) vigent en l'actualitat— per sobre dels usos agraris, ja siguen de regadiu o de secà.

Fontavella fa un extens recull de caràcter holístic on sembla no deixar res per estudiar. Les característiques de l'espai fan que l'estudi esdevinga principalment un tractat agrari on es descriu l'organització social i administrativa, però també les tècniques de cultiu, algunes d'origen antiquíssim, moltes desaparegudes actualment.

L'anàlisi comparada entre el que era i el que és la comarca sens dubte mereixeria mamprendre's amb una profunditat que queda fora de l'abast d'aquest article, on sols s'esmentaran qüestions relacionades amb l'evolució del medi agrari en la segona meitat del segle xx.

La lectura de les més de 400 pàgines amb il·lustracions i mapes que el doctor Fontavella dedicà a l'Horta invita a reflexionar de manera crítica sobre les raons que han convertit allò que era un verger per als erudits, en un espai que es troba en una cruïlla (Noguera, 2010) o en un atzucac, al parer de molts altres, sols 60 anys més tard.

El context històric de *La Huerta de Gandía*

La publicació de *La Huerta de Gandía* es produeix en l'any 1952, encara que les dades que s'hi reflecteixen són anteriors, sens dubte. La part principal de l'estudi tingué lloc durant l'estada de l'autor a Madrid com a becari d'investigació

---

2. La comarca històrica de l'Horta de Gandia està formada per tots els municipis que es beneficien del reg del riu Serpis per sota de l'assut d'En Carròs, mitjançant sistemes organitzats almenys des del segle XIII. A aquestos municipis de la vall del Serpis se'ls afegeixen els pobles de Xeraco i Xeresa, en la façana oriental del massís del Mondúver, i Almiserà, Llocnou de Sant Jeroni, Ròtova, Alfauir i Castellonet, la conca del riu Vernissa, que, per les intenses relacions, se n'han considerat part històricament.

del CSIC, entre el 1945 i el 1947, dins d'una línia de treball —la geografia regional— que el grup del seu mentor, J. M. Casas Torres, va treballar profusament.

Fruit d'aquesta estada seria la tesi doctoral de Fontavella, presentada el 29 d'abril de 1950 (vegeu notes bibliogràfiques) a la Universitat Central de Madrid amb el mateix títol del llibre, cosa que confirma l'anterioritat de les dades, i afegeix valor comparatiu a l'obra per desplaçar la perspectiva més enllà de la data de la publicació.

Com a treball de recerca, *La Huerta* estava en consonància amb els temps que corrien a l'Estat. Després de la guerra, hi havia la necessitat d'inventariar efectius productius per tal de planificar les actuacions que pogueren treure el país de la catastròfica situació econòmica. El vol fotogràfic americà de 1956-1957 va fer paleses aquestes intencions i, anys després, amb la mateixa finalitat es farien el primer Cens Agrari espanyol (1962) i el primer Inventari Forestal Nacional de 1966 (d'ara endavant IFN), que hui continuen elaborant-se com a treballs de referència estadística.

Era un moment de transformació. L'èxode rural massiu sense precedents estava a punt de començar a buidar (definitivament?) amples zones rurals, principalment d'interior, en benefici, primerament, de les grans ciutats i, posteriorment, també de la terra baixa del litoral amb requeriments de mà d'obra, quan no de països estrangers. El País, que en aquell moment tenia una economia bàsicament agrària —sovint de subsistència— i unes estructures socials i econòmiques centenàries, es convertia progressivament en allò que s'anomena una societat urbana.

Les conseqüències de la guerra sobre les estructures productives començaven a superar-se. El 1946 l'Estat adquirí el port de Gandia i en començà la reparació i ampliació. El 1947 es considera l'inici del ressorgiment de l'exportació citrícola (Gimeno, 2007) després de les crisis que van suposar la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil Espanyola. En un escenari d'aïllament internacional els cítrics apareixien quasi com l'únic producte exportable, i això catalitzà la febre citrícola.

Els usos agraris

El cultiu comercial del taronger, que s'havia iniciat a començament de segle xx, tingué una major i més precoç expansió a l'Horta gandiana que a la resta del País Valencià. Les raons que n'explicarien la ràpida propagació podrien ser climàtiques, edàfiques o d'altre tipus. A elles cal afegir que els monocultius comercials no hi eren desconeguts històricament, a diferència d'altres indrets on aquesta cultura agrària comercial no havia existit, o bé ho havia fet amb una menor intensitat.

Gràcies a Fontavella, podem reconstruir les restes de l'antiga agricultura basada en el policultiu que abastia els petits mercats rurals, o produïa béns d'autoconsum, després que la crisi de la fil·loxera —en el primer quart del segle— ensorrís l'agricultura d'exportació de la pansa del raïm moscatell, que ocupava la major part de l'Horta.

En aquell moment la vall del riu Vernissa encara l'ocupava principalment la vinya, mentre la Marxuquera, la vall de la Rondonera (Xeraco) i els peus de mont de la vall del Serpis estaven dominats pels garrofers en plena producció, mesclats amb oliveres. El pla de la Llacuna era un monocultiu d'oliveres —potser perquè allí el garrofer i l'ametller són difícils climàticament— i a les marjals del nord del Serpis i la d'Oliva-Pego es cultivava l'arròs. A les marjals del sud en canvi -més somes- i a les ribes de les marjals del nord es cultivaven les hortalisses, que eren els productes comercials més importants i característics fins a la irrupció del taronger.

Les hortalisses ocupaven el 15% de la superfície irrigada i Gandia i Oliva n'eren els principals municipis productors. Gandia, de fruits primerencs, i Oliva, de segona collita. Es feien entre tres i quatre recol·leccions per any de tomaques, bajoques, pebres i albergínies, de les quals hi havia varietats autòctones ben conegudes.

En les rotacions de cultius les hortalisses incloïen fesols, creïlles, cebes i coliflors entre d'altres. Fontavella en detalla minuciosament les tècniques de conreu i quantifica produccions i costos. També descriu, no exempt de certa

passió, el paisatge en forma de mosaïc acuradament cultivat, que captivà Cavanilles i d'altres viatgers erudits que hi passaren al llarg dels segles.

Tots els pobles, normalment a prop del casc urbà, disposaven de petites hortes per a consum domèstic o local, ocupades per tota mena d'hortalisses, principalment dacsca, bajoca, cacau, moniato, fesols, cebes, melons, blat (cultivat en regadiu, per a autoconsum, a causa de la intervenció del mercat per l'Estat) i fins i tot, farratges que eren venuts als ramaders, a base de favó, alfals o civada. Resulta cridanera la producció de vímet en les marjals de Guardamar i Miramar, sembla que amb cert renom a la comarca.

Quant a l'horta de secà, s'hi valora la importància que té el 1950 pel fet que únicament set dels vint-i-nou pobles que conformen la comarca no en tenien. Malgrat això, ja es fa palés el procés de pèrdua progressiva de terreny, substituïda per nous regadius en les zones més baixes, o bé per l'abandonament en les zones més marginals, provinents de la febre roturadora de la segona meitat del XIX.

Els principals cultius hi eren el garrofer, bàsic per a l'alimentació del bestiar; la vinya, que en el primer quart del segle s'escampava per tota l'horta de secà i gran part de la irrigada; l'olivera, principalment destinada a la producció d'oli per a consum familiar; i l'ametller, que, malgrat no haver tingut una gran importància, en aquell moment reemplaçava la vinya.

Hi havia també alguns cultius herbacis, principalment el blat, els cigrons i els pèsols. No obstant, en aquell moment ja veiem com els cultius cerealistes —principalment blat— generalitzats entre finals del segle XIX i començament del XX com a cultiu de subsistència en una situació de forta pressió demogràfica sense altres recursos que els agraris, havien sigut substituïts quasi totalment pels conreus llenyosos. Això és palés al Pla de la Llacuna, que, com els altres altiplans càrstics, n'havia estat totalment ocupat.

La ramaderia extensiva, principalment d'ovelles i cabres, era una activitat mil·lenària que, malgrat haver iniciat un declivi en la segona meitat del segle XIX, mantenia la importància en un context d'autoabastiment. Les estructures

pecuàries continuaven plenament vigents, i el ramat domèstic era habitual a les cases.

Fontavella indica la manca de boscos arbrats a la comarca. En aquell moment encara quedaven testimonis dels intensos usos forestals que van caracteritzar la segona meitat del segle XIX i la primera del XX. Els forests, arbrats o no, s'havien, "sobreaprofitat" no sols per a pastures, sinó també per a fusta, llenya, carbó o qualsevol producte, alimentari o no, que se'n pogués traure.

Al 1950 hi persistia un mercat de feixos de llenya amb destinació a les diferents indústries amb necessitats d'energia tèrmica, i fins aleshores es va carbonejar intensament a molts pobles, en els últims intents de supervivència d'un món rural de muntanya que generaren una intensa desforestació. A les ombries poblades per quercínies es treien fins i tot les arrels per fer-les carbó, amb uns marges de beneficis cada vegada menors per la competència dels nous combustibles.

La segona meitat del segle XX. El trencament dels usos tradicionals

Els anys posteriors a la crònica suposaren la profundització en les dinàmiques anunciades per a tot el País. A l'interior minva la població i creix el nivell d'envelliment mentre al litoral s'acumula una gran massa de treball; una energia transformadora que profunditzà en la dualitat interior-costa del País Valencià, ja posada de manifest per nombrosos autors. Des del 1960 el procés de despoblament s'acceleraria encara més i la població rural de l'interior valencià es reduirà a la meitat entre 1960 i 1975.

Circumstàncies de l'extensió citrícola. La nova agricultura

En aquest context, començava l'expansió d'un cultiu de regadiu que, mitjançant els avanços tecnològics, colonitzaria també una part d'allò que havia sigut fins aleshores horta de secà. Quan Fontavella publicà el seu estudi, el

taronger ja era el cultiu majoritari en l'horta irrigada, si bé el seu domini en el paisatge encara no era aclaparador.

Al treball es descriu l'aparició dels primers adobs i productes fitosanitaris de síntesi, que semblen la panacea de les produccions. De l'agricultura internalitzada i autosuficient que encara s'hi descriu s'estava a punt de passar a una nova agricultura en la qual s'externalitzen els mitjans de producció, i per tant una part del control del cicle productiu dependria dels subministraments externs.

Es generalitzaren les noves formes d'energia a partir de combustibles fòssils, principalment el butà i gasoil, que obriren un nou ventall de possibilitats tecnològiques a nivell agrari i industrial, però que també suposaren la dramàtica desaparició d'uns usos tradicionals configuradors del paisatge que perviuen durant segles, i en alguns casos, mil·lennis.

La biomassa forestal, principal font d'energia tèrmica, es deixaria d'utilitzar en poc temps, com l'energia mecànica d'origen animal. Això, juntament al progressiu declivi de la ramaderia extensiva tradicional, va suposar el major canvi que els espais forestals hagen experimentat mai. La forta pressió que havien sofert al llarg de mil·lennis, accentuada durant el darrer segle, desaparegué abruptament, i la vegetació forestal mediterrània va haver d'enfrontar-se des d'aquell moment a una situació no mai esdevinguda en els últims 6.000 anys: el cessament de la intervenció humana.

En el terreny agrícola, l'antiga diversitat de cultius i usos agraris decaigué molt ràpidament per diverses raons, d'acord amb el nou context. Alguns cultius van desaparèixer per la mateixa estructura productiva, que no s'adaptava al mercat. Un exemple n'és l'arrossar, que no va suportar la competència de les explotacions sevillanes, amb una dimensió mitjana —19 vegades més gran que la valenciana— que feia impossible la competitivitat en costos (González, 1979). L'arros deixaria de cultivar-se al voltant del 1960 en el nord del Serpis, mentre que, a la marjal de Pego-Oliva, va romandre fins l'any 1975, abans de l'actual ressorgiment, en consonància amb el Pla Rector d'Ús i Gestió del Parc Natural.

L'olivera quedarà confinada a petites zones de secà marginal, simplement arraconada pels cítrics, mentre que la desaparició del bestiar de llaurar suposà l'abandonament del cultiu del garrofer.

Els cultius hortícoles, malgrat seguir actualment presents, experimentaren una disminució constant i progressiva a causa de la necessitat de dedicació i mà d'obra, que no s'adaptava a la nova sociologia agrària, com veurem més endavant. Hui sols se'n conserva el cultiu en les zones més primerenques de les marjals del nord del Serpis i les varietats autòctones han desaparegut quasi totalment, en un fenomen d'erosió genètica que pren dimensió a escala mundial.

Immediatament després de la crònica de Fontavella, l'Horta va començar a atraure immigració d'altres àrees rurals. Després del creixement demogràfic quasi nul en la postguerra, es produiria l'explosió dels anys 60, que en suposaria la total transformació socioeconòmica, fins arribar a la terciarització de l'economia en els anys 70 del segle passat (Banyuls, 1985) coincidint amb l'inici del fenomen turístic de masses.

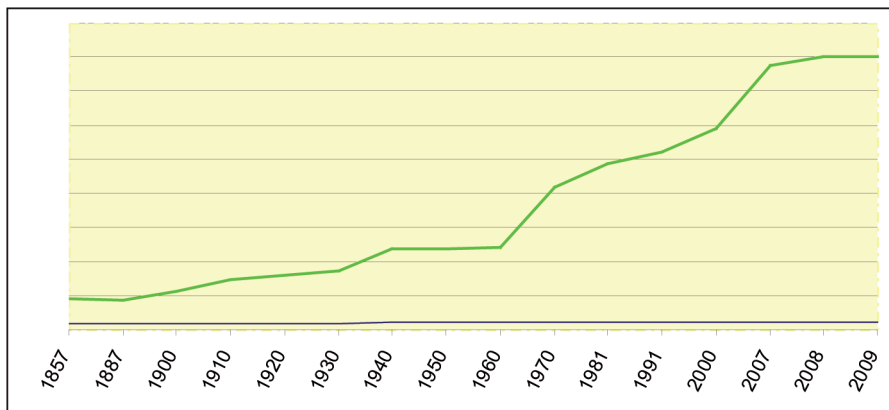

Figura 1: Evolució demogràfica de la ciutat de Gandia. Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'INE.

Les expectatives generades pel cultiu cítricol i les possibilitats de compatibilitzar l'explotació amb la participació en altres sectors de l'economia

terciaritzada, impulsaran el cultiu fins a convertir-lo en un monocultiu, no sols a l'Horta de Gandia, sinó també a qualsevol lloc on es pogués cultivar arreu del País Valencià.

Com a resultat, l'ocupació de l'horta de regadiu per part dels cítrics, ja era el 1972 la més elevada del País Valencià: el 93% de la superfície irrigada n'estava ocupada (González, 1979). En l'últim Cens Agrari, el de 1999, aquest percentatge s'havia elevat al 98%, i a un 96% sobre el total de la superfície cultivada, mentre les hortalisses i altres herbacis sols ocupaven el 2% de la superfície cultivada, i els cultius llenyosos de secà en representaven l'altre 2%. La resta dels conreus, testimoni de l'antiga diversitat de l'Horta, ja eren estadísticament insignificants.

L'evolució de la citricultura. El protagonisme dels ATPs

Si en 1950 Fontavella descriu com el taronger ja dominava l'espai irrigat, serà principalment a partir de 1960, quan anirà ocupant també els secans, una vegada transformats. Apareix un nou concepte de regadiu i qualsevol espai podria ser regat gràcies als avanços tecnològics, això sí, amb un esforç econòmic important.

Els motors hidràulics, aplicats a l'elevació d'aigües soterrànies, alteraren el concepte tradicional d'horta irrigada i trencaven la norma medieval —escrita— que el reg era indissociable de la terra (Glick, 1988). Els sistemes mil·lenaris d'elevació d'aigua, descrits encara en funcionament per Fontavella, principalment les sènies, taones, cadufs i l'elemental reg del carabassí, començaren a deixar d'existir al mateix temps que s'implementava la nova tecnologia.

Com a conseqüència, a partir de 1960 es canvià el cultiu d'amples zones de secà de les àrees col·luvials de peu de mont, començant per la vall de la Marxuquera i seguint la vall de la Rondonera a Xeraco, l'interior d'Oliva i les vores de la vall del Serpis. Després es transformarà la vall del Vernissa començant de baix cap a dalt.

Ja en la dècada dels 70 s'arribaran a roturar alguns vessants —o millor dit a tornar a roturar, si considerem les roturacions de finals del segle XIX— portant terres de les valls per a reblir bancals en pendent. Unes tècniques més cares i agressives amb el paisatge que rendibles i significatives des del punt de vista de la superfície.

Paral·lelament anaven progressant els enèsims intents de dessecació de les marjals, una quimera del període franquista que alguns municipis semblen no haver superat en l'actualitat.

L'agricultura a temps parcial, encara que no era un fenomen nou a l'Horta, prendrà una força desconeguda a partir de la dècada dels 70, lligada al cultiu citrícola. L'elevat cost de les transformacions en regadiu fa que inicialment estiguen impulsades per la burgesia adinerada, per professionals dels sectors secundari o terciari i per comerciants de la taronja, que no tenien la seua activitat principal en la producció agrícola.

Al caliu de la recuperació econòmica i amb l'aparició d'altres alternatives econòmiques, la gran majoria dels petits agricultors —i en especial els seus fills— sense possibilitats de capitalitzar-se per a emprendre aquestes inversions, havien de fer el camí contrari, és a dir, treballar fora del sector primari. Molts d'ells haurien de participar, ja cap a 1970, en societats de regants per a fer front a les costoses transformacions.

Ambdós fenòmens, l'inversionista urbà en transformacions en regadiu i el petit agricultor que a poc a poc deixava l'horta com a activitat principal, són dues variants del mateix fenomen, l'agricultura a temps parcial. Els dos models, però, evolucionarien de manera molt diferent. Mentre les grans inversions resultarien, en general, progressivament rendibles, el petit agricultor, afectat per la dinàmica hereditària de partició dels béns —ja esmentada per Fontavella, i accentuada des d'aleshores, segons diversos autors— cada vegada veuria més escurçats els seus marges de benefici a partir de la dècada dels 80.

La major part dels descendents dels petits agricultors tradicionals s'allunyaran progressivament de l'activitat agrària, en especial els que havien iniciat

la seua vida laboral fora d'ella, i mantindran el cultiu com a complement —en un principi important— de la seua renda principal o bé per tradició o esbarjo, amb uns marges de benefici molt baixos o fins i tot per sota del llindar de la rendibilitat. La cadena de transmissió entre pares i fills de la cultura agrícola mil·lenària estava trencant-se per primera vegada en la història.

Els nous regadius en pendent, característics dels grans agricultors a temps parcial, oferien alguns avantatges que no tenia l'horta històricament irrigada: major precocitat, seguretat enfront de gelades i, normalment, una certa dimensió, que donava la possibilitat de mecanitzar algunes tasques.

En aquestes circumstàncies, els cítrics van esdevindre un cultiu perfectament adaptat a l'agricultura a temps parcial, per la poca dedicació necessària i per la possibilitat d'externalització de les tasques. En el Cens Agrari de 1972 aquesta modalitat de gestió ja afectava el 80% de les explotacions cítriques del País, cosa que demostra des d'un principi el paral·lelisme existent entre el cultiu i l'activitat.

La comarca, històricament capdavantera en la majoria dels processos agraris valencians, també es va adaptar precoçment a aquest nou model d'agricultura. La dedicació del propietari al camp com a activitat professional ja era en el Cens Agrari de 1972 la menor del País, amb el 18,5% de la superfície gestionada, en front del 26,4% de la província i el 34,5% del País Valencià.

Aquest Cens Agrari, realitzat en ple procés d'expansió cítrica, també mostra la Safor com una de les comarques més minifundistes, juntament amb l'Horta de València i la Plana de Castelló, afectades per processos sociològics similars. El 1972 les parcel·les menors d'1 ha eren el 95% del total i l'extensió mitjana de les explotacions de 1,8 ha, la segona més petita per darrere de l'Horta de València.

Enmig del procés de terciarització, l'agricultor professional anà quedant fora de joc i desapareixent, com un anacronisme en el seu propi medi.³ Amb

---

3. Titular d'explotació agrària que obté més de la meitat de la seua renda d'activitats agràries.

el temps, la majoria esdevingueren assalariats dels altres agricultors a temps parcial, atès que la dimensió de les explotacions feia impossible la viabilitat. L'envelliment de la població agrària, ja esmentat per a les zones d'interior, és aplicable a l'agricultura professional i esdevé actualment un fenomen preocupant.

Els problemes heretats. La crisi citrícola actual i les seues conseqüències

L'època daurada del taronger, de la qual va participar tota la societat de l'Horta, va comprendre els anys 60, 70 i potser el començament dels 80 del segle xx.

Des d'aleshores el sistema va donar símptomes de fatiga i va entrar en allò que hom anomena una crisi de preus, que perdura fins a l'actualitat. Els marges de beneficis del cultiu citrícola iniciaren una tendència a l'abaixada i les baules més dèbils foren les primeres a ressentir-se.

Quan Fontavella indicava que la posterior construcció del pantà de Beniarrés resoldria les dificultats de reg i també les de l'agricultura, estava manifestant un problema de mentalitat comú a la majoria dels hortolans valencians anteriors i posteriors a la seua crònica: s'ha posat un excés d'atenció en els nous mitjans de producció i s'ha mostrat un escàs interès per unes estructures que durant la segona meitat del segle xx estaven degenerant en lloc de millorar.

Al llarg d'aquest temps, l'agricultor no ha deixat —sovint absurdament— de millorar els factors de producció. La lluita contra les plagues i malalties, les inversions en adobats, la boja persecució de la varietat màgica que maximitze el preu, la implantació del reg per degoteig... han estat qüestions conjunturals, generades en un context d'agricultura externalitzada i controlada per altres agents que l'han portat de cap constantment.

Nombrosos problemes latents el 1950 s'agreugen al llarg de la segona meitat del segle fins a manifestar-se crònics en l'actualitat, sens dubte afavorits per la manca de planificació a llarg termini i per les circumstàncies contextuais.

El minifundisme, ja indicat per Fontavella com el principal factor de risc, no ha fet sinó incrementar-se en connivència amb l'agricultura a temps parcial, fins a convertir-se en allò que diversos autors han anomenat microfundisme: la Safor era en plena crisi de preus dels cítrics la comarca més minifundista del País Valencià (Piqueras, 1993).

Si Fontavella pensa que l'origen d'aquest fenomen està en l'abolició de la figura de l'hereu com a conseqüència del Decret de Nova Planta, allò cert és que la tendència a l'augment durant la segona meitat del segle xx, paral·lelament a la transformació citrícola, ha sigut estudiada des de fa temps (González, 1979), i considerada com un agreujament de les deficitàries estructures productives de l'agricultura valenciana de regadiu.

A partir d'aquest fenomen, i a conseqüència de les petites dimensions de les parcel·les que componen les explotacions, l'Horta gandiana presenta actualment una de les taxes més baixes de mecanització del País. Crida l'atenció l'existència de molts motocultors petits i pocs tractors d'elevada potència en els successius censos agraris.

Unes altres debilitats importantíssimes del sistema citrícola les trobem en la falta d'implicació de l'agricultor més enllà de la producció, en les etapes de la comercialització. El domini del mercat ha correspost als grans comercialitzadors, que han especulat amb els preus en un mercat salvatgement liberalitzat i poc transparent on el petit agricultor ha tingut un escàs marge de maniobra.

El perfil sociològic general del propietari agrícola actual no pareix el més convenient i sembla que s'ha perdut alguna oportunitat per a millorar certes qüestions quan el vent era favorable. La formació i la incorporació de jovent al món agrari són requisits inexcusables que s'han ajornat fins al moment.

L'individualisme de l'hortolà, ja posat de manifest per Fontavella, es va accentuar en els anys de bonança i ha fet difícil l'aparició de les organitzacions agràries que defensaren convenientment el sector. Actualment els majors índexs d'afiliació a cooperatives corresponen a les explotacions més petites, amb la qual cosa esdevenen cooperatives d'agricultors a temps parcial.

El cooperativisme cítricol ha estat més una manera de mantindre les constants vitals del sistema que de fer una autèntica reconversió de les estructures, demanada per diversos autors (CERES, 2009).

En aquest context, per als petits propietaris, els preus fluctuen sense garantia, sempre amb tendència a la baixa, mentre els mitjans de producció cada vegada són més cars, tot donant la impressió que el problema és aquest i no arriba més enllà. En l'actualitat alguns productors venen la seua producció a preus pròxims al 50% del que ho varen fer el 1982, sense considerar l'IPC. Sovint no s'arriba a cobrir despeses i la solució lògica és l'abandonament d'una activitat que en la major part dels casos no era ja la principal font d'ingressos, sinó una part marginal, per molt que el manteniment de les plantacions sovint tinga un important significat emocional per al propietari.

En un estudi fet en la totalitat del terme d'Oliva, tot considerant que calen tres anys sense reg per a considerar com a irreversiblement abandonat un camp conreat de cítrics, obtenim que un 15% de la superfície cultivada el 2007 s'abandonà definitivament aquell any. És a dir, en l'any corrent fa més de tres anys que no es rega, i s'haurà de canviar el cultiu.

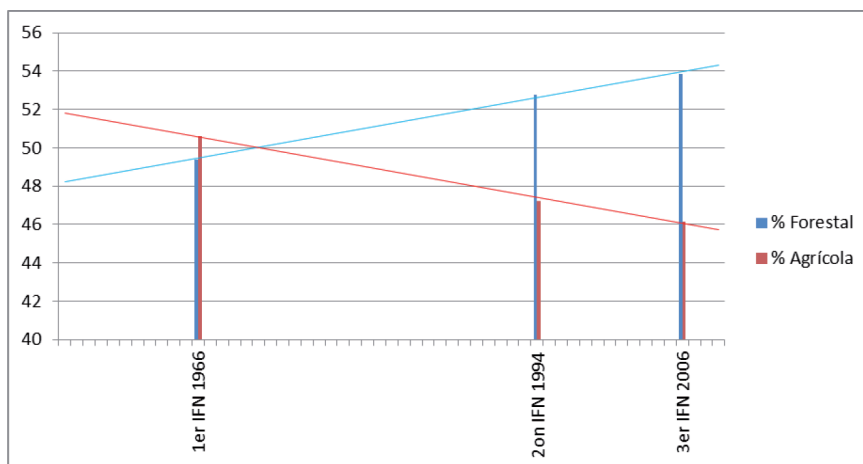
Enmig d'aquest procés aparegué la Llei valenciana 6/1994, Reguladora de l'Activitat Urbanística —la coneguda LRAU— que sembla feta a mida per a permetre l'alienació de les terres dels camperols en favor dels especuladors immobiliaris, i pel que es veu n'hi ha uns quants en els nostres pobles. El boom immobiliari de 1998 (Cremades, 2007) en el context descrit ha fet embogir l'Horta, o més aviat molts hortolans. Vendre a preu de PAI, i tancar per sempre més la producció agrària del sòl, ha suposat més una febre col·lectiva que l'eixida a una situació insostenible.

Alguns grans projectes especulatius han fet la seua feina. Només 13 macroprojectes residencials aprovats entre 1997 i 2007 han suposat la requalificació com a urbà de 1500 ha de terreny agrícola d'horta (Cremades, 2007) que signifiquen el 17% de la superfície conreada a la comarca, quasi la totalitat en terreny irrigat. Hui sabem (o ja ho sabíem aleshores?) que cap d'ells s'ha executat, però les grans quantitats del terreny que afectaren ja pertanyen a altres fins i interessos.

En la mateixa línia, en quasi tots els pobles els polígons industrials han ocupat grans extensions de sòl fèrtil. En la conurbació de Gandia el cas ha estat especialment agut: pobles com Almoines han vist desaparèixer quasi totes les seues partides rústiques sota el formigó, tot conformant vials per a usos terciaris que, en molts casos, a hores d'ara romanen ocupats només per l'enllumenat públic. Bona transformació!

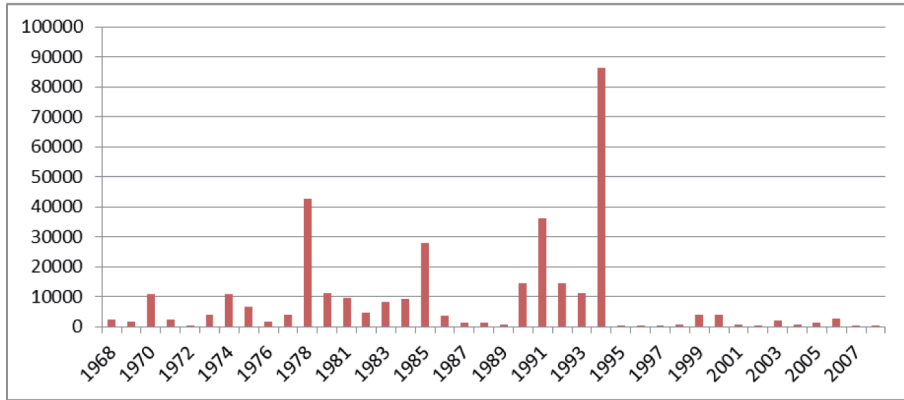
Enfront d'aquest procés de desaparició del sòl agrícola, en allò que es refereix als secans marginals i zones forestals, vivim una situació radicalment distinta. El bosc guanya terreny a costa dels terrenys de secà abandonats i la seua superfície augmenta com mai s'havia conegut, en consonància amb el que passa a tot el País. En la província de València, l'increment de la superfície forestal entre el primer IFN (1966) i el tercer IFN (2006) és del 10%, tot gràcies als secans marginals abandonats des d'aleshores.

Dins d'aquest terreny forestal la superfície arbrada s'ha incrementat un 65% sobre la que existia el 1966, i la densificació de la vegetació s'eleva en nivells similars, amb una acumulació de biomassa sense precedents en la nostra història. Segurament Fontavella ja no podria dir res de la manca d'arbrat de l'Horta, sinó més aviat el contrari.

Evolució dels percentatges d'usos agrícola i forestal en la província de València entre el primer IFN (1966) i el tercer IFN (2006). Font: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino.

Com a contrapartida d'aquesta silvogènesi apareix una nova problemàtica a partir de la dècada dels 70: els grans incendis forestals, uns fenòmens incontrolables associats a situacions climàtiques adverses, que generen una gran alarma social i enormes riscos sobre el territori i les persones.

Hectàrees cremades a la província de València des de 1968. Font: Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino.

En l'Horta, aquests incendis tenen una especial incidència des de 1982, uns quaranta anys després de l'abandonament dels secans marginals que hui són forests. Fontavella mai ho hagués imaginat. De fet ni tan sols esmenta els incendis forestals com a un risc ressenyable al llarg del seu minuciós treball. Profunditzant en aquest fenomen, en altres comarques del País ha aparegut una altra modalitat d'incendi, sobre els camps agrícoles abandonats, que augmenta el risc de catàstrofe en cas d'un gran incendi forestal.

Epíleg

Del retrat de Fontavella a la actualitat han passat sols 60 anys, i moltes coses han canviat. Si nosaltres ens sorprenem i ens meravellem llegint-lo, sens dubte don Vicente es sorprendria de debó en veure l'estat actual d'aquella Horta, que ja no és un verger tal com ell el descriu.

Com indica Joan Noguera en el magnífic article publicat fa un any en aquesta revista, l'agricultura comarcal es troba a hores d'ara en una cruïlla. Una important cruïlla, sens dubte, però una més de les nombroses que ha tingut al llarg de la història. La conjuntura no hauria de ser, però, el pretext per a especular i submergir sota el formigó el formidable recurs productiu que és l'horta tradicional. Caldria que s'intervinguera mitjançant polítiques a llarg termini en un sector —l'agrari, que comprèn també els forests— que té una rellevància fonamental per al manteniment del paisatge, la qualitat de vida —i també, per què no?— la identitat.

Una vegada passada l'última febre, ens trobem de nou amb la qüestió agrària en punt mort, com sens dubte va passar després de les crisis de la filloxera, el cuc de seda, o la canyamel, per altres motius, sempre circumstancials. No és gens fàcil la tasca de reconduir l'agricultura de l'Horta, perquè no es tracta sols de buscar alternatives —insistesc, sempre conjunturals— de conreu. Es tracta de reestructurar, formar, planificar, gestionar... i fer moltes petites coses, i alguna de gran, per a les quals cal un temps que no hem aprofitat fins ara.

El nostre lèxic ha perpetuat el mot *llaurador* per referir-se al petit propietari agrícola tradicional, a qui llaura el sòl i viu d'això, per damunt dels canvis sociològics de cada moment, que n'han modificat el concepte. En el procés actual de pèrdua d'actius agraris, el terme llaurador corre el risc de quedar fora de context, convertit en una imatge, un ofici fòssil del passat, com molts altres en què la saviesa mil·lenària ha quedat oblidada.

Com el mot, el paisatge agrari tradicional de l'Horta de Gandia quedà perpetuat així com era, en les pàgines que Vicente Fontavella dedicà a una comarca històrica i agrària que hauria de ser conscient de la importància —evidentment, no il·limitada— dels seus magnífics recursos agraris. Un espai que, més enllà de les circumstàncies contextuais i de desgavells diversos, hauria de seguir assumint un protagonisme capdavanter en la qüestió agrària valenciana, com ha passat al llarg dels segles.

Notes biogràfiques sobre Vicente Fontavella

Vicente Fontavella González nasqué el 13 d'abril de 1918 a Picassent i va cursar els estudis de Filosofia i Lletres a la Universitat de València, que va concloure en 1944.

Va exercir durant el curs 1944-45 com a professor ajudant en la Càtedra de Geografia de la Universitat de València, on va començar a col·laborar estretament amb l'influent José Manuel Casas Torres, subdirector de l'Instituto Juan Sebastián Elcano, catedràtic de Geografia de la Universitat de Saragossa i, com ell, valencià i membre destacat de l'Opus Dei.

El 1945 va obtindre una beca d'investigació del CSIC a Madrid, i el 1947 es traslladà a Saragossa, on ja a prop de Casas va ser professor ajudant de la Facultat de Filosofia i Lletres fins al 1954. Durant el període en el CSIC va iniciar el treball sobre l'Horta gandiana que li va permetre assolir el grau de doctor el 29 d'abril de 1950, per la Universitat Central de Madrid, actualment coneguda com a Universitat Complutense.

El 1951 rebé el premi Menéndez y Pelayo, que atorgava el mateix CSIC, i el 1952 *La Huerta de Gandia* va ser publicada en el format que hui podem llegir per l'anomenat Instituto Juan Sebastián Elcano, del qual don Vicente havia estat nomenat col·laborador científic interí adscrit a Saragossa, en l'especialitat de Ciències Geogràfiques des del mes de gener de 1952.

El 1958 donà un gir a la seua vida i se'n anà a Colòmbia per a posar en marxa una universitat estatal, però aquesta iniciativa no va quallar i va retornar a la península. Després d'un temps com a professor en el col·legi de l'obra opusina Gaztelueta (Bilbao), tornà a València l'any 1964, on va romandre fins el seu traspàs, el 24 de setembre de 1998.

La seua activitat investigadora és més aviat curta i dispersa. Publica sobre temes agropecuaris, històrics o de geografia humana indistintament, però s'hi observa la inevitable relació amb el seu origen, valencià i agrari. Com a agricultor a temps parcial, va combinar la seua tasca docent amb l'administració del patrimoni agrícola heretat.

Bibliografia

- APARISI, J. (1993): *L'agricultura al terme de Borriana*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló.
- CABALLERO, P., MIGUEL M. D., JULIÀ, J. F. (1992): *Costes y precios en hortofruticultura. (Con especial referencia a la Comunidad Valenciana)*. Ed. Mundi-Prensa. Madrid.
- CALVO, J. (2003): *Agricultura, industria y comercio en la Dénia del siglo XIX*. Ed. Club Universitario. Sant Vicent del Raspeig.
- CASTILLO, J. (1997): *Els conflictes de l'aigua a la Safor medieval*. Ed. CEIC Alfons el Vell. Gandia.
- CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Imprenta Real. Madrid.
- GABINET CERES, S. L. (2009): *Diagnosi del sector agrari de la comarca de la Safor*. L'Observatori. Ajuntament de Gandia. En línia a <http://www.observatorisafor.org> [consulta: 2 de setembre de 2010].
- CREMADES, R. (2007): *Macroubanisme i agressions al paisatge mediterrani. El medi ambient i la societat valenciana*. Ed. Riublanc. Oliva.
- GIMENO, F. (2007): *Història del port de Gandia*. CEIC Alfons el Vell. Gandia.
- GLICK, T. F. (1988): *Regadío y sociedad en la Valencia medieval*. Ed. Del Cenia al Segura. València.
- GONZÁLVEZ, V. (1979): "Tendencias recientes de la agricultura valenciana". *Cuadernos de Geografía*, núm. 25, pg. 139-164. Universitat de València. València.
- FONTAVELLA, V. (1952): *La Huerta de Gandía*. Ed. Instituto Juan Sebastián Elcano. Madrid.
- ESCRIG, J. (1998): *Llucena: una història de l'Alcalatén: sociedad, poblamiento y territorio*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló.
- LÓPEZ, J. (2007): *Història de la Vital. Indústriaes de conserves i derivats de cítrics a Gandia*. CEIC Alfons el Vell. Gandia.
- Ministerio de Agricultura (1966): *Primer Inventario Forestal Nacional. Valencia*. Madrid.

- Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación (1995): *Segundo Inventario Forestal Nacional. Valencia*. Madrid.
- Ministerio de Medio Ambiente, Medio Rural y Marino (2006): *Tercer Inventario Forestal Nacional. Valencia*. Inèdit.
- NOGUERA, J. (2010): “L’agricultura de la Safor en la cruïlla”. *Revista de la Safor*, pg. 59-86. Gandia.
- PIQUERAS, J. (1993): *Geografia de les comarques valencianes*. Ed. Foro. València.
- ROSSELLÓ, V. M. (1995): *Geografia del País Valencià*. Ed. Institució Alfons el Magnànim. València.

Agraïments

Cal agrair a Vicent Faro Carrió les dades oferides i el valuós treball que ha pogut aportar. Igualment cal donar les gràcies a l’Archivo Histórico de la Universidad de Zaragoza i a la delegació de l’Opus Dei de València per la seua ajuda en la reconstrucció dels aspectes de la vida de Vicente Fontavella González.